

SARI UYGURLARIN DİLİ VE SALARCA

KAARE THOMSEN *

1. Sarı uygurlar (kendilerine verdikleri ad : *sarığ yuğur*), Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kan-su bölgesinde, Kan-su'dan Su-hu'ya giden eski kral yolunun güneyinde otururlar. Bu dili konuşanların sayısı. S. E. MALOV'a göre, 10.000'i geçmez (*Yazık jeltih uygurov*, Alma-Ata, 1957, s. 3). Sarı Uygurlar, hayvancılıkla (at, koyun, keçi, deve) geçinirler. Lamaist ve Şamanist olan Sarı Uygurlar, MALOV'a göre, İslamiyet'ten habersizdirler. Sarı Uygurların çoğu, Çince'yi de bilir.

Salarlar (kendilerine verdikleri ad : *salar*) da Kan-su bölgesinde, Sarı Su vadisindeki Lan-su'nun doğusunda otururlar. W. W. ROCKHILL'e göre (*Diary of a journey through Mongolia and Tibet in 1891 and 1892*, City of Washington, s. 80), geçen asrın sonunda 100 köyde yaşayan 8-9.000 aile idiler. G. N. POTANIN'e göre ise Salarlar, 24 köyde yaşamakta idiler, ki gerçeğe yakın olan da budur. Salarlar da, Sarı Uygurlar gibi, hayvancılıkla geçinirler, fakat Sarı Uygurların aksine, Müslümandırlar.

Sarı Uygurların ve Salarların dilleri, ilk olarak, Rus G. N. POTANIN'in, 1884-1886'daki Orta Asya araştırma seyahatine ait raporlarına ek olarak neşrettiği lugatçeler vasıtasıyla tanınmıştır (*Tangutsko - tibetskaya okraina Kitaya i Tsentral'naya Mongoliya I-II*, Sanktpeterburg, 1893). 1907 yılında Finli C. G. E. MANNERHEIM, aynı bölgeye seyahat etti ve Sarı Uygurların yanında geçirdiği bir kaç gün içinde kısa bir lugatçe hazırladı. (*A visit to the Sarö and Shera yöğurs*, Helsingfors, 1911. JSFOu. XXVII, 2). Ancak 1910-1913 Yıllarında, Rus Türkologu S. E. MALOV'un, Sarı Uygurların yanında müteaddit defalar kalmasından sonra, bu dil derinliğine incelenebilmiştir. N. N. POPPE, hem POTANIN'in lugatçesini, hem de ROCKHILL'in Salarca'yla ilgili notlarını filolojik bakımdan değerlendirdi. (*Remarks on the Salar language*. HJAS. 16,3 and 4. 1953, s. 438-477).

Kırgızlar, 9. asrın ortalarında Moğolistan'daki Uygur Hanlığı'nı yıktıkları zaman, Uygurların büyük bir ekseriyeti Doğu Türkistan'a iltica etmişler ve burada, 13. asırdaki Moğol istilasına kadar devam etmiş olan yeni bir hanlık kurmuşlardı. Bugünkü Doğu Türkleri (Yeni Uygurlar), tarih ve dil

* Bu Makale *Philologiae Turcicae Fundamenta*, (I, Wiesbaden, 1959, s. 564-568).’deki “Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische”, başlıklı Almanca aslından Türkçeye Dr. İlhan Çeneli tarafından çevrilmiştir.

bakımından, bu Uygurların halefi olarak kabul edilebilirler. Uygurların bir başka kısmı, hanlıklarının yıkılmasından sonra güney doğuya göç ettiler ve (o zamanki Hsi-hsia devletinde) Kan-su bölgesinde yerleştiler. Burada bir asır daha kendi aslı dinleri olan Mani dinine bağlı kaldılar, fakat sonraları Budist komşularının tesiri ile Budizm'i kabul ettiler. Her ne kadar kendi efsaneleri, 600 yıl önce Doğu Türkistan'dan bu bölgeye göç etmiş olduklarını kabul ediyorsa da, Sarı Uygurların, tarihî bakımdan Kan-su'daki bu Uygur gurubunun halefi olmaları mümkündür. Kendi verdikleri bilgilere göre, Salarlar, Ming devrinin başlangıç yıllarında batıdan bu bölgeye göç etmişlerdir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- HERMANN, Matthias, *Uiguren und ihre neuentdeckten Nachkommen* (Anthropos, XXXV-XXXVI; 1940-41).
- KOTWICZ, Wladyslaw, *La langue mongole, parlée par les ouïgours Jaunes près de Kan - tcheou*, Wilno, 1939.
- MALOV, S. E., *Ostatki şamanstva u jeltih uygurov*, Petrograd, (Jivaya Starina, 21 : 1. 1912), s. 61-74.
- , *Skazki jeltih uygurov*, Petrograd. (Jivaya Starina, 21 : 2-4. 1912). s. 467-476.
- , *Otčet o puteşestvii k uyguram i salaram*, 1912, (Izv. Russk. Komiteta dlya izuçen. Sr. i Vost. Azii. Ser. II, No. 11), s. 94-99.
- , *Otčet o vtorom puteşestvii k uyguram*, Petrograd, 1914, (Izv. Russk. Komiteta dlya izuçen. Sr. i vost. Azii. Ser. II, No. 3), s. 85-88.
- , *Razskazi, pesni, poslovitsı i zagadki jeltih uygurov*, Petrograd, 1915, (Jivaya Starina, 23 : 3-4, 1914). s. 305-316.
- , *Izüçenie jivih turetskih nareçiy zapadnogo Kitaya*, Leningrad, 1927, (Vostoçnie zapiski, I). s. 163-172.
- , *Sarığ uygurlar*, 1932, (= LOEWENTHAL : Nr. 1283).
- PELLIOT, Paul, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or, suivi de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en "ar"*, Paris, 1950, (Oeuvres posthumes de Paul Pelliot. II). s. 198-202.

Sarı Uygurların dili, bazı sınıflandırmacılar tarafından (msl. SAMOYLOVIC [*Nekotorie dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov*, Petrograd, 1922], M. RÄSÄNEN [*Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki, 1949. StO XV, s. 27], BASKAKOV [*K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov*, Izv. Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literaturı i yazıka, 1952, c. XI, 2], Rahmeti ARAT [*Türk şivelerinin tasnifi*, Türkiyat Mecmuası,

c. X, 1951-53, s. 124-125]), her halde *d'nin z olarak temsil edilmiş olmasından dolayı (msl. Sarı Uygur. *azak*, Hakas *azah* < *adak = "ayak"), Türk dillerinin Hakas gurubundan sayılmıştır. Buna karşılık S. E. MALOV, bu dili, Eski Kırgızca'nın halefi veya Kırgızcalaşmış Uygurca olarak kabul ediyor (S. E. MALOV, age, s. 7). Salarca, *d'nin y olarak temsil edilmesinden dolayı genellikle Yeni Uygurca'nın akrabası olarak kabul edilir (msl. N. N. POPPE, age, s. 47). Fakat burada, MALOV'un (SAMOYLOVIÇ'in tasnifine uygun şekilde) ise Salarca'yı, aşağıdaki özelliklerinden dolayı bir kıpçak - Türkmen dili olarak kabul ettiğini de belirtmeliyiz : *toqus*, *ayah*, *bol* -, *tag*, *sarı*, *käl-gän* (*Izuçenie jivih turetskih nareçiy Zapadnogo Kitaya*, s. 171). Hem Salarca'nın, hem de Sarı Uygurların dilinin öteki tasnifleri için, RAHMETİ'nin yukarıda zikredilen ve bugüne kadar yapılmış tasnif denemelerini özetleyen yazısına bakınız.

Yukarıda da zikredilen *d'nin z olarak temsilinin dışında, aşağıdaki özellikler de Sarı Uygurların dilinin Hakas gurubuna dahil edilmesinin sebeplerindendir : Hakasça'da ve öteki Kuzey Türk diyalektlerinde de olduğu gibi *b'nin p- olarak temsili (hatta Yeni Uygurca'ya dahil edilen Salarca'da da böyledir), msl. Sarı Uygur. *per*; Hakas. *pir* < *bir "bir", bir ek getirildiğinde görülen belli konsonant benzeşmeleri (bunların tam paralelleri Hakasça'da yoktur). bk. 23.

*ç sesi, kelime başı hariç olmak üzere, Sarı Uygurların dilinde ş ile temsil edilmiştir; bununla birlikte, ç'li yan şekiller de mevcuttur. Belli bazı Hakas diyalektlerinde, mesela Şorca'da, *ç sesi, her pozisyonda ş olarak temsil edilmiştir, msl. Sarı Uygur. *aş* - (*aç*-); şor. *aş* - < *aç - "açmak". *ş sesi, Sagayca'da ve Koybalca'da da olduğu gibi, genellikle s olur, msl. Sarı Uygur. *tuş*; Sagay., Koybal. *tis* < *tiş "diş", fakat krş. Sarı Uygur. *paş*; Sagay., Koybal. *pas* < *baş "baş". Bu dağınık ve bir sistem teşkil etmeyen Kuzey Türkçesi alametleri karşısında, ağır basan bazı alametler, Kuzey Türkçesi için karakteristik olan kelime içindeki sedasız konsonantların sedalılılaşması gerçeğinin, (*-b- ile birleşip -v- olmuş olan *-p- hariç, msl. Sarı Uygur. *tavan*, Yeni Uygur. *tapan* < *tapan "taban"; Sarı Uygur. *tavar*, Yeni Uygur. *tavar* < *tabar "madde, eşya"; *-b-, nadiren de olsa kaybolmuştur, msl. Sarı Uygur. *töşkan*, Yeni Uygur. *toşkan* < *tabışgan "tavşan"), Sarı Uygurca'da bulunmadığının aksini göstermektedirler : *-t-, -*k-, -*k-, -*s-, -*ş- ve -*ç- sesleri sedasız olarak kalırlar. -*z de genellikle korunur ve Kuzey Türkçesi'nde olduğu gibi sedasızlaşmaz, msl. Sarı Uygur. *köz*; Kuzey Türk. *kös* < *köz "göz". Bu dilin Yeni Uygur gurubuna dahil edilmesiyle ilgili kriterler şunlardır : Bazen Eski Uygurca'daki ablatif eki -*dın*'ın -*tin* olarak (~ ve daha sık olarak -*tan*) korunması, krş. Yeni Uygur. -*dın*, -*tin*; çok heceli kelimelerin sonlarındaki *g, *ğ seslerinin bazen *k, *k ile birleşmesi, msl. Sarı Uygur. *pitig*, *pitik*; Yeni Uygur. *pitig*, *pitik*. (Bunun aksine, -*k, -*k sesleri, g, ğ ile birleşmez, ki aynı durum

nadiren de olsa Yeni Uygurca'da görülür). Yeni Uygurca'dan tanıdığımız vokal değişmesinin mevcut olması (bu hususta bk. G. JARRING, *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre*, Lund, 1933, s. 94-96), msl. Sarı Uygur. *yok, yak*; Yeni Uygur. *yok, yak* "yok". Sarı Uygur. *küñül, küñel, köñül, koñul* < * *köñül* "gönül". Bu münasebetle, Sarı Uygurların dilinin (kısmen de olsa Salarca'nın) Yeni Uygurca ile ortak olan bazı fonetik özelliklerine işaret edilmelidir. *it* ve *ik* gurupları, nadiren *işt* ve *işk* olarak görülürler.

Sarı Uygur.	Salar.	Yeni Uygur.
<i>ışt</i>	—	<i>işt</i> < <i>it</i> "it"
<i>pışt</i>	—	<i>pişt</i> < <i>bit</i> "bit"
<i>ıştıg</i>	—	<i>iştik</i> < <i>itig</i> "keskin"
<i>iške</i>	<i>iški</i>	<i>iški</i> < <i>äki</i> "iki"

Bu ses değişmesi, Yeni Uygurca'da yukarıda verilen dört örnekle sınırlanır, fakat Sarı Uygurca'da daha yaygındır. Bu ses değişmesinin izah denemeleri için G. JARRING'in yukarıda zikredilen eserine bakınız (s. 124-125).

Ayrıca, Lobnor Türkçesi'nin ve Moğolistan'daki Hoton Türkçesi'nin de Sarı Uygurların dili ile ortak bazı çizgilere sahip olduğunu zikrederim; krş. MALOV, *Lobnorskiy yazık. Teksti, perevodı, slovar'*, Frunze, 1956. (O. PRITSAK'ın bu eseri kısaca tanıtan yazısı, UAJb XXIX, Heft 3-4, 1957, s. 270-271'dedir). Hotonca için krş. VLADIMIRTSOV - SAMOYLOVIÇ, *Zapiski Vostočnogo Otdeleniya*, 23, 1916, s. 273-280.

Salarca, dil yönünden Sarı Uygurların dili ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu dil gibi Salarca da *b- yerine p-'ye sahiptir. msl. Sarı Uygur. *paş*, Salar. *paş* < * *baş* "baş". *ç sesi de, kelime başındaki ve iki vokal arasındakiler hariç olmak üzere, ş olmuştur, msl. Salar. *üş*; Sarı Uygur. *üş* < *üç* "üç". - * z sesi, Salarca'da da genellikle değişmemiştir, msl. Salar. *tuz*, sarı Uygur. *tuz* < * *tuz* "tuz". *y - sesi, Sarı Uygurca'da olduğu gibi, Salarca'da da nadiren c - olur, msl. Salar. *ce -*, Sarı Uygur. *ce -* < * *ye -* "yemek". Yukarıda da zikredildiği gibi, Salarca da *iški* < * *äki* şekline sahiptir. Sarı Uygurların dilinde olduğu gibi, Salarca'da da şahıs ekli fiil şekilleri görülmemektedir, krş. ROCKHILL, *age*, s. 378 : *pilmes* "anlamam" < *bilmäz* "bilmez"; *tuito doydum*" = Sarı Uygur. *men tozdı*; < * *toddi* "o toktur".

Salarca, başkalarının yanında, aşağıdaki noktalarda Sarı Uygurların dilinden ayrılmaktadır : ş sesi aynen muhafaza edilir (Sarı Uygur. * *ş* > *s*). *r* sesi, Yeni Uygurca'da olduğu gibi, konsonant önünde sıkça kaybolur. msl. Salar. *ete* "yarım"; Sarı Uygur. *erte* "erken". Her iki dil arasındaki mühim bir fark da çok heceli fiil isimlerindeki - * *g*, - * *ğ* seslerinin, Salarca'da sıfır (= düşmüş) olarak temsil edilmesine karşılık, Sarı Uygurca'da * - *g*, - *ğ*; - *k*, - *k* olarak temsil edilmesidir, msl. Salar. *sarı*; Sarı Uygur. *sarığ* < * *sarığ* "sarı"; buna karşılık - * *lig*, - * *liğ* ekinin * *g*, * *ğ*'si muhafaza edilir : Salar. *küslüg* < * *küçlüg* "güçlü".

22. Sarı Uygurların dili, dil uyumunu tanır; fakat bu uyumun dışına çıkıldığı durumlar da çoktur, msl. *aylığ* “hamile”, *körgeliğ* “güzel”, *kiseniñ*, *kiseniñ* “kişinin” (*kise*’nin genitifi). Dudak uyumu da vardır, msl. * - *ur*, * - *ür* faktitif eki, hep dudak uyumuna tabidir : *içer* - < *içür - “içirmek”, *pısr* - < *bısur-, *bişür- “pişirmek, kızartmak”, *yulur* - < *ölür- “öldürmek”. Fakat dudak uyumunun istisnaları da çoktur, msl. krş. *kümis*, *kümös*, *kumos*, *kumis* < *kümüş “gümüş”.

23. Bir ek getirildiği zaman görülen konsonant benzeşmeleri : MALOV’un kayıtlarına göre, *l sesi, vokallerden ve *y*, *r*, *l* sesi ve *ğ* seslerinden sonra korunur; *z*’den sonra *l sesi > *d*; *s*, *ş*, *k*, *ķ* ve *t*’den sonra *l sesi > *t*; *n*’den sonra *l sesi > *n* görülür. vokallerden ve *g*, *ğ*, *y*, *r*, *l sesi, *n*, ve *m* seslerinden sonra *n sesi, *n* olarak korunur; *p*, *t*, *k*, *ķ*, *s* ve *ş*’den sonra *n > *t* görülür; *z*’den sonra *n sesi *d* olur. Krş. ayrıca *m* ~ *p* : *par mi yok mi* “var mı, yok mu?” ~ *pezik pi - dro* “o, büyük mü?”.

Sedasız konsonantların teşekkülleri hakkında : MALOV’a göre (*yazık* ..., s. 163), kelime başındaki sedasız konsonantlar soluklu gevşeme ile, kelime içindeki sedasız konsonantlar soluklu gerilme ve gevşeme ile ve kelime sonundaki sedasız konsonantlar da soluklu gerilme ile telaffuz edilirler. MALOV’a göre, *at* < *at “at”, *ot* < *ot “ot” gibi kelimeler, kuvvetli soluklu bir gerilme ile telaffuz edilirler. Bu kelimeler, MALOV’a göre, hemen hemen [*aht*] ve [*oht*] gibi duyulurlar. Buna karşılık, MALOV’a göre, *at* < *āt “ad, isim”, *ot* < *ōt “ateş” kelimeleri, oldukça zayıf soluklu bir gerilme ile (ve aynı zamanda uzun vokal ile) telaffuz edilirler. *per* - < *bār - “vurmak” kelimesinin soluklu bir gevşeme ile telaffuz edilmesine karşılık, *per* - < *bēr - “vermek” kelimesinin *p*’si oldukça zayıf soluklu bir gevşemeyle telaffuz edilir. Zayıf soluklu bir gerilme ve gevşeme ile telaffuz edilen *aķa* “ağabey” ve *yehti* “yedi, 7” kelimeleri karşısında, kuvvetli soluklu bir gerilme ve gevşeme ile telaffuz edilen kelime içi sedasız konsonantlı *aķa* “kurban etme töreninde en yaşlı kimse” kelimesi örneği, zayıf aspirasyonun eski vokal uzunlukları ile ilgili olduğu hususuyla çelişir gibidir. Çünkü *aķa*, her iki halde de *āķa’dan gelmiş olmalıdır ve *yehti* de *yēti’den gelir. Bu aspirasyon tezahürü ile, *ş*’nin *ı/i*’den sonraki soluklu sesin incelmış varyantı olarak kabul edilebileceği *it* > *išt* ve *ik* > *işk* ses gelişmeleri arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir; çünkü MALOV, *iht* ve *iħk* ile ilgili hiç bir örnek vermemiştir. *it* > *išt*, *ik* > *işk* ses gelişmeleri görülen kelimelerin hepsinin aslen kısa vokalli olduklarını da burada belirtmeliyiz : *išt*, *išt*, *ešt*, *āšt* < *it; *iške* < *āki; *ištiğ*, *ištiğ* < *itig; *pišt*, *pıšt*, *pıs* < *bit; *išt* -, *išt* - < *it - “itmek”.

321. Sarı Uygurların dili, morfolojik yönden Yeni Uygurca’dan çok az ayrılır. Hal ekleri şunlardır : Genitif - *nıñ*; akuzatif - *nı*; datif - *ķa/ - ğa*; lokatif - *ta*; ablatif - *tan* veya nadiren - *tin*. Lokatif ve ablatif eklerinin *d’den gelen *t* sesi, nadiren sedalılaştır. Buna karşılık, burada kısmen eşitlik eki vazifesi de gören * - *täg* ekinin *t*’si, sedalılarından sonra sedalılaştır, msl. *ķız-*

dağ “bir kız gibi”. İyelik çekiminde, üçüncü şahsın çekimli şekillerindeki *n* sesinin, Yeni Uygurca’nın aksine, muhafaza edildiğini zikretmeliyiz, msl. *içinte* “onun içinde” Fakat, *üz*, *uzu* (“kendi, kendisi”)’nun iyelik ve datif ekli şekli olarak *üzige* yanında *uzunge* şekli de görülür; krş. daha Eski Türkçe’de görülen *özünä* yanında *özikä*.

Sayı kelimeleri : Sarı Uygurların dili, 11–29 arasındaki sayılarda, eski Türk abidelerinden ve Eski Uygurca’dan tanıdığımız eski sayma sistemini muhafaza etmiş olan tek Türk dilidir, msl. *pär yığırma*, Türkiye Türkçesi ile *on bir* “on bir, 11”; *peşığırma*, Türkiye Türkçesi ile *on beş* “on beş, 15”; *pär otus*, Türkiye Türkçesi ile *yirmi bir* “yirmi bir, 21”; krş. MALOV, *K izuçeniyu turetskiñ çislitelniñ*. Sbornik Akad. Nauk SSSR, 1935. Sadece eski sayma sisteminin muhafaza edildiği yerde olmak üzere, onlulardan yirmi ve otuz sayıları özel kelimelerle ifade edilir. “29” sayısı, *pär otus* ile ifade edildiği halde, “30” sayısı *uçon* (*üç on*) ile ifade edilir. Öteki onlular da aynı şekilde birliker ve *on* “on, 10” ile ifade edilir ve büyük olan birliker, birleştirilmiş olan onlulardan sonra getirilir; msl. *uçon şike* “otuz iki, 32” vs. Sıra sayısı yapma eki – *nç* (Yeni Uygurca’da : – *nçi* veya – *nçlık*)’tır.

Zamirlerden bilhassa belirtilmesi gerekeni de, öteki diyalektlerde olmayan *gu* “şu oradaki” zamiridir.

322. Fiillerin çekimi Yeni Uygurca’dan çok az ayrılır. Yukarıda zikredildiği gibi, şahıs ekli çekim ve buna bağlı olarak da fiillerde teklik ve çokluk şekilleri arasındaki fark kaybolmuştur. – *in* < – **ayın* ve *ina* yapılan emir şekilleri, şahıs ekli çekimin bakiyesi olarak telakki edilebilir. Bunların da ilki, ekseriya birinci teklik şahıs için, ikincisi de ekseriya birinci çokluk şahıs için kullanılmaktadır, msl. *karain* “(bırak) bakayım” ve *parina* “gidelim”. Bu şekil, fonksiyon yönünden yeni Uygurca’nın – *alı(k)*, – *anı(k)* şekline tekabül eder. Partisip ve gerindiumların bildirme eki (Kopula) *der*, *dır*, *dro*, *tro* < **turur* ile birleştirilmesi yoluyla, Yeni Uygurca’da olduğu gibi, birleşik fiil şekilleri teşkil edilir, msl. *oynudro* < **oynap turur* “oynuyorlardı”, *tukkan-dro* < **toğgan turur* “doğmuştur”. İki gerindium + bildirme eki şeklinde kurulan birleşik şekilleri özellikle belirtmeliyiz, msl. *uzuk kap-tro* < *udıp kalıp turur* “uyuyordu”.

4. Metin örneği.

Metin temin edilmediği için, MALOV’dan alınan bir kaç cümleyi dil örneği olarak veriyorum :

mła yiti yasap-tro, bes yıl unşip-tro, andakķanda mla ma işke yığırma yasap-tro. Sen karagıla kelte vosa puğın tulko der di-dro.

Tercümesi : “Çocuk yedi yaşında idi, beş yıl okula gitti ve bu suretle on iki yaşına geldi. Seni görmeye geldiğim zaman, ‘Bugün tilki burada’ dediler.

Notlar : *bes* < *pes*; kelime başı *p*'si sedalıyla biten kelimedden sonra sedahlılaşır. *m̄la* < *bala “çocuk”. *un̄şı* – < Moğol. *uñşı* – “okumak”. *andağ-kanda* < *andağ kılğanda* “o öyle yaptıktan sonra”. *ma* < *yämä?* “de dahi”. *karagıla* : – *gi* ile yapılmış gelecek zaman + *la* edatı. *vosa* < *polsa*. *di* < *deyü “deyip”.